

Gjergj SINANI¹

Parësia E Të Drejtës – Një Dëshirë E Hershme E Njerëzimit

(Refleksion mbi poemat e Hesiodit “Teogonia” dhe “Punët dhe Ditët”)

Abstrakt

Objektivi im është të shpjegoj se në botën e miteve, të treguara nga Hesiodi, ekzistonte një rend normativ në kundërshtim me kaosin, anarkinë apo forcën brutale, ruajtja e të cilit nënkuptonte domosdoshmërisht legjitimitet politik, drejtësi, maturi dhe moderim. Për këtë arsye, këto mite përmbanin idetë themelore dhe përbërësit e koncepteve kryesore të epërsisë së ligjit, të cilat kanë karakterizuar traditën juridike dhe politike perëndimore që nga Platoni, qoftë në antikitet, në mesjetë dhe deri në bashkëkohësi. Pyetja e lashtë sesi mund të jetohej me dinjitet, i ka shtyrë filozofët t’u paraprijnë zgjidhjeve juridike, politike dhe shoqërore. Dëshira e njeriut, që në fëmëminë e vet, ka qenë sesi të ndërtohet shoqëria mbi bazën e drejtësisë, ashtu siç e gjejmë këtë dëshirë në poemën e Hesiodit “Teogonia”. Vepra poetike së bashku me “Iliadën” dhe “Odisenë” e Homerit janë konsideruar si krijimet më të hershme të shpirtit njerëzor. Mendoj se ky parashtrim do të tregonte, nga njëra anë, se origjina e parimit të shtetit të së drejtës i paraprin filozofisë greke dhe, nga ana tjetër, se kuptimi i saj mund të ishte shumë më i ndërlikuar nga ajo çfarë nënkuptojnë përgjithësisht juristët bashkëkohorë.

Fjalë kyçe: *mitet, Hesiodi, e drejta, legjitimitet politik, shteti, moderim, filozofi*

¹ Prof. Dr. Gjergj SINANI
Kolegji Universitar Bedër
Email: gjsinani@beder.edu.al

Pyetja që shtrojnë të gjitha gjeneratat njerëzore është: Si të jetoj në mënyrë dinjitoze? Nga përgjigjja që i kanë dhënë kësaj pyetjeje kanë rrjedhur edhe zgjidhjet juridike, politike dhe shoqërore. Dëshira e njeriut, që në fëmëninë e vet ka qenë sesi të ndërtohet shoqëria mbi bazën e drejtësisë. Si e gjejmë këtë dëshirë në poemën e Hesiodit “Teogonia”? Së bashku me “Iljadën” dhe “Odisenë” e Homerit ato vepra artistike janë konsideruar si krijimet më të hershme të shpirtit njerëzor.

Në traditën kushtetuese perëndimore, ideja e epërsisë së ligjit në ekzistencën dhe ruajtjen e një rendi normativ e merr burimin nga teoria politike e Tomas Hobsit. Në veprën e tij “Leviathan” (1651), ai argumentoi se siguria personale e jetës së tyre përbën interesin më themelor dhe se vetëm paqja, e vendosur brenda një rendi civil dhe e ruajtur nga autoriteti efektiv i pushtetit absolut, mund ta ruajë atë. Nga ana tjetër, nëse individët do të jetonin në gjendjen natyrore, do të ishte gjendja e luftës së të gjithëve kundër të gjithëve. Për këtë arsye, në gjendjen natyrore, individët, si qenie racionale, do të binin dakort ndërmjet tyre që t’i transferonin të gjitha pushtetet dhe liritë e tyre individuale te një sovran absolut, atë që Hobsi e quan shtet ose *Leviatan*, dhe t’i nënshtroheshin autoritetit të tij. Një marrëveshje e tillë përbënte një ‘kontratë’ domosdoshmërisht të detyrueshme, përndryshe individët do të qëndronin ose do të ktheheshin në gjendjen natyrore, domethënë në gjendjen e luftës.

Duhet të kthehemi shumë shekuj përpara Hobsit për të identifikuar origjinën e parimit të epërsisë së të drejtës që lidhet me ruajtjen e një rendi normativ. Autorët e vendosin origjinën e këtij parimi në shkrimet e Platonit dhe Aristotelit në shekullin IV (p. e. s.) si dhe në shkrimet e mëvonshme deri në vitin 49 (e. j.). Kjo vërtetohet edhe në shkrimet të cilat kanë formuar bazën e reflektimeve filozofike mbi përparësinë e të drejtës që nga mesjeta. Ato ishin pjesë e një konteksti, u krijuan si një alternativë racionale ndaj shpjegimeve mitike të botës, por disa nga postulatet dhe problemet e tyre erdhën drejtpërdrejt nga mitet greke. Filozofët parashtruan ekzistencën e një rendi objektiv dhe koherent në univers, ashtu si poetët para tyre. Ky postulat kishte udhëhequr kërkimin e ‘filozofëve të parë’ parasokratikë, si dhe atë të filozofëve të mëvonshëm nga Platoni te stoikët, siç ilustron në mënyrë madhështore në fragmentin e një prej dialogëve të Platonit të “Filebius”, mbi kënaqësinë dhe mirësinë:

SOKRATI - A duhet të themi, Protark, se një fuqi pa arsye, e pamatur dhe që vepron në mënyrë të rastësishme, qeveris të gjitha gjërat dhe atë që ne e quajmë univers? Apo përkundrazi, siç thanë ata që na paraprinë, se një inteligjencë, një urtësi e admirueshme formoi botën dhe e qeveris atë?

PROTARKU - Çfarë ndryshimi midis këtyre dy ndjenjave, Sokrat hyjnor! Nuk mund të mbështesim të parën pa kryer një krim. Nga ana tjetër, të thuash se inteligjenca qeveris gjithëcka

është një ndjenjë e denjë për aspektin e këtij universi, për diellin, hënën, yjet dhe të gjitha lëvizjet qiellore. Nuk mund të flisja dhe as të mendoja në ndonjë mënyrë tjetër.

SOKRATI. - A doni, pra, që të pohojmë se është kështu dhe të bashkohemi me ata që kanë argumentuar të njëjtën gjë para nesh? Nëse po, atëherë a dëshironi që [ne] të marrim pjesë në të njëjtën përbuzje, kur një njeri i zgjuar pretendon se rrëmuja mbretëron në univers?

PROTARKU. - Pse nuk do ta dëshiroja këtë?

SOKRATI. - Kështu, [...] do të bënim më mirë të themi, duke ndjekur të njëjtat parime, se ka [...] në këtë univers shumë pafundësi dhe një sasi të mjaftueshme të fundme, mbi të cilën kryeson një shkak i respektueshëm, i cili rregullon dhe rendit vitet, stinët, muajt dhe që me shumë të drejtë meriton emrin e mençurisë dhe inteligjencës.

PROTARKU.- Me të drejtë, sigurisht.

SOKRATI. - Por nuk mund të ketë mençuri dhe inteligjencë atje ku nuk ka shpirt.

PROTARKU. - Jo, sigurisht.

SOKRATI. Kështu, ju do të thoni se ka në natyrën e Zeusit, si shkak, një shpirt mbretëror, një inteligjencë mbretërore dhe në perënditë e tjera, cilësi të tjera të bukura, pavarësisht nga emri me të cilin ai do t'i caktojë.

PROTARKU. Pa dyshim.

SOKRATI. - Mos beso, Protark, se e kemi bërë këtë fjalim kot: [...] mbështet në ndjenjën e atyre që dikur argumentonin se inteligjenca ende kryeson mbi këtë univers". (PLATO, 2018: 28, 29, 30)

Idenë e parimit hyjnor (*logos*) që qeveris botën, të cilin do ta zhvillojë filozofia dhe monoteizmi më vonë, e gjejmë në filozofinë e Platonit.

Dy fjalë për mitin

Fjalë për fjalë "mit" (greqisht *mythos*) do të thotë "diçka që thotë dikush". Poetët rrëfenin jetën e perëndive dhe heronjve të të kaluarës, ndërsa grekëve u siguronin një matricë të përbashkët, nga e cila ata iu përgjigjën pyetjeve të mëdha ekzistenciale. Rreth shekullit VIII (p. e. s.), poetët mbështetën mitet themeluese të qytetërimit grek. Grekët në përgjithësi i konsideronin ata si autorët më të vjetër të ideve 'parafilozofike' të botës. Herodoti, për shembull, i cili jetoi në shekullin V (p. e. s.) shkroi:

"Unë në fakt mendoj se Homeri dhe Hesiodi jetuan vetëm katërqind vjet para meje. Tani ishin ata të parët që përshkruanin teogoninë në vargje, folën për pseudonimet e perëndive, adhurimin e tyre, funksionet e tyre dhe që gjurmuan figurat e tyre. Poetët e tjerë, që thuhet se u kanë paraprirë, erdhën, të paktën për mendimin tim, vetëm pas tyre." (HERODOTE, 1963-1970: 53)

Hesiodi lindi në shekullin VIII (p. e. s.) në Askra, Boeti, rrëzë malit Helikon. Ai ishte nga origjina ndoshta fshatar, megjithëse poezia e tij duket të jetë ajo e një aristokrati. Atij i atribuohen disa vepra, duke përfshirë ato më kryesoret: "Teogonia" dhe "Punët dhe Ditët". *Teogonia* është një poemë e gjatë, e cila vendosi rregull në mitet e ndryshme në lidhje me

perënditë, në mënyrë që njerëzit të kuptojnë vendin e tyre në univers dhe vlerat që duhet të udhëheqin jetën e tyre, shpjegoi rendin e botës me lindjen e perëndive, legjitimitetin politik dhe drejtësinë. Fjala 'teogoni' do të thotë "krijim i perëndive" (*theo* do të thotë "zot" dhe *goni* "krijim" ose "prodhim"). *Punët dhe ditët* është një krijim që vlerëson drejtësinë dhe punën për t'i dhënë fund mjerimit njerëzor, ndërsa jep këshilla morale të vlefshme si për mbretërit, aq edhe për fshatarët më modestë. Në këtë poemë ai pohoi që do të drejtohej me filozofinë e së drejtës: "Drejtësia është më e çmuara nga të gjitha të mirat".

Funksionet e miteve greke

Mitet greke kishin funksione të rëndësishme, ato iu përgjigjën disa pyetjeve të mëdha ekzistenciale: Si u bë bota kjo që është? Cila është struktura e universit? A është jeta e organizuar? Cili është burimi i vlerave? A kemi një fat? Dhe kështu me radhë. Mitet nuk deklaruan një teori racionale të universit: ato nuk ishin një "kozmozologji". Ato propozuan një "kozmogoni" (greqisht *kozmos* "botë" ose "univers" dhe *gonie*, që do të thotë "krijim" ose "prodhim"). Shpjeguan krijimin e universit përmes tregimeve jo filozofike. Mitet iu transmetuan grekëve një bagazh rimesh fetare, kujtime, vlera dhe ideale që i jepnin kuptim fesë së tyre, historisë dhe jetës së tyre. Ato përbënin themelin e asaj që grekët e quanin *paideia*, domethënë kultura e bazuar në vlerat e përbashkëta të transmetuara përmes edukimit. Mitet nuk formuan teori racionale, fetare, historike dhe etike; ato ofruan modele sjelljeje që formuan kode morale. Qytetet kishin mitet e tyre themeluese. Qyteti i Athinës e lidhi identitetin e tij me perëndeshën Athina, kurse themelimin e tij me heroin Tezeu, i cili ishte një nga mbretërit e parë të Athinës dhe besohej se rridhte nga një perëndi. Origjina e tij lidhej me mitin e "autoktonisë", që tregon se njerëzit kanë lindur direkt nga toka. Ishte e njëjta gjë për shumicën e familjeve aristokrate të lidhura me politikën e qytetit: ata i lidhnin paraardhësit e tyre me perëndi ose heronj historikë, gjë që u dha atyre prestigj dhe legjitimitet politik.

Pririmi t'i konceptojmë mitet si fraksione, diskurse simbolike ose koncepte të thjeshtuara të botës, të papajtueshme me të vërtetën shkencore. Për grekët, mitet e përshkruanin realitetin ashtu siç ishte, pavarësisht nëse ishte bota natyrore apo e kaluara e tyre, prandaj poemat nuk ishin thjesht "krijime" letrare. Poetët nuk ishin "artistë", ata ishin mbartës të dijes për shkak të frymëzimit hyjnor. Njohuritë e tyre u "vinin" nga muzat (greqisht: *mousai*), kurse poetët ua transmetonin drejtpërdrejt dëgjuesve të tyre. Prandaj poezitë shpesh hapeshin me një thirrje për muzat, të cilat ishin nëntë vajzat e Zeusit dhe perëndeshës Mnemosine, që personifikonin kujtesën dhe ishin hyjni kolektive. Meqenëse Zeusi ishte i ati, dijet e tyre kishin autoritet

hyjnor, që vërtetonte fjalët e poetëve dhe u jepte shpesh atyre autoritet më të lartë, madje edhe nga ai i mbretërve. Nëntë muzat jetonin në male: në malin Parnas (afër Delfit) dhe në malin Helikon (në Boetia) në një vend të shenjtë të quajtur "Muséion". Këndonin bukur, kërcenin të gëzuara dhe muzika e tyre ishte joshëse, sidomos në festivalet në malin Olimp, siç shihet te vargjet e "Teogonisë":

“Le ta fillojmë këngën tonë përmes muzave, banorë të Helikonit të lartë e hyjnor, të cilat pranë një shatërvani të zi, përpara altarit të të fuqishmit [Zeusit], udhëheqin valle drite; të cilat, pasi lajnë trupat e tyre të bukur në ujërat e [tre lumenjve të malit Helikon], kurorëzojnë me kore të hijshme, magjepsëse, majat e malit të shenjtë dhe i shkelin nën këmbët e tyre të shkathëta. Prej andej zbresin, kur natën, në një re, shkojnë të bredhin tokën, duke bërë që zëri i tyre harmonik të kumbojë larg. [...]” (HÉSIODE, 1981: 53)

Zeusi, për nëntë net, kishte vizituar nënën e tyre [*Mnemosine*], duke u ngjitur, larg vështrimit të të pavdekshmëve, në shtratin e saj të shenjtë. Kur viti iu afrua fundit, kur u plotësuan muajt, kur erdhën ditët e shënuara, ajo lindi virgjëreshat, të cilat i njëjti shpirt i gjallëron, jetojnë pa kujdes tjetër veçse të këndojnë. Nuk ishte shumë larg majës dhe borës së Olimp, ku janë pallatet e shkëlqyera, teatri i lojërave të tyre, ku pranë tyre kanë vendbanimin Hiret dhe Dëshirat. Atje, në gëzimin e festave, zëri i tyre magjepsës këndon ligjet e universit dhe jetën hyjnore të të pavdekshmëve. Nga këto vende ato ngrihen në majën e Olimp me zërat e tyre melodioze dhe këngët e tyre qiellore. Rreth e rrotull përsërisin jehonat e dheut të zi dhe nën hapat e tyre ritmike lind një harmoni e këndshme, ndërsa ato përparojnë drejt babait.

Kur muzat bashkonin zërat e tyre, ato mund të thoshin "çfarë është, çfarë ishte dhe çfarë do të jetë nga zërat e tyre në unison." (HÉSIODE, 1981: 55) Prandaj poetët që ato frymëzuan folën të vërtetën. Në *Teogoni*, Hesiodi pohon se një ditë, ndërsa ruante qengjat e tij, muzat i mësuan të vërtetat në lidhje me origjinën dhe jetën e perëndive të pavdekshme dhe i frymëzuan një gjuhë hyjnore në mënyrë që ai të mund t'ua këndonte njerëzve të tjerë. Ai shtoi se muzat i kishin dhënë një skeptër (një degë ulliri), duke zyrtarizuar kështu autoritetin hyjnor të fjalës së tij. Prandaj të ngjashmit e tij, pastorët e trashë dhe të poshtë, ishin të detyruar ta besonin atë. [Muzat] ia mësuan këngët e tyre të bukura Hesiodit, ndërsa ai kulloste kopenë e tij në këmbët e Helikonit hyjnor; 'kështu më folën këto muza të Olimp, këto bija të Zeusit:

“Barinj që flemë në fusha, racë e vrazhdë e brutale, nuk dimë të tregojmë histori të rreme që i ngjajnë të vërtetës; ne gjithashtu mund të tregojmë histori të vërteta rreth tyre, kur të kemi dëshirë.” (HÉSIODE, 1981: 55)

dhe më vendosën në duart e mia një skeptër (HÉSIODE, 1981: 157; Shënim) të mrekullueshëm, një degë ulliri të gjelbëruar. Ato më pëshpëritën për të shpallur atë që duhet të jetë, çfarë ishte

dhe më urdhëruan të kremtoj racën e të pavdekshmëve'. Ky funksion i poetit u përshkrua nga Homeri në një skenë nga *Odisea*.

Skena zhvillohet në një banket ku merr pjesë Uliksi i panjohur. Poeti Demodocos rrëfen episodin e famshëm të kalit të Trojës, që u dha fitoren akejve [grekët] gjatë Luftës së Trojës, nxitësi i së cilës kishte qenë Uliksi. Demodocos është i verbër dhe përshkruhet si "kantori melodioz i nderuar nga njerëzit", ai "i dashur nga një muzë". Ajo, shkruan Homeri, e kishte privuar nga drita, por i kishte dhënë "zërin më melodioz". Forca e një "poeti të verbër", sipas traditës, qëndronte në dritat e tij të brendshme: ai mund t'i shihte gjërat drejtpërdrejt ashtu siç ia përshpëritnin muzat. Ja pse zëri i poetëve dhe i muzave ishte kaq i bukur, kaq simpatik, kaq melodioz, kaq i këndshëm dhe kaq i ëmbël; ajo tha gjëra të vërteta. Kështu ishte edhe me mbretërit që ndiqnin drejtësinë. Muzat derdhën "verë të ëmbël" në gjuhën dhe fjalimet e tyre si mjaltë. Konfliktet u zgjidhën me mençuri dhe palët pranuan vendimet e tyre.

Le të dëgjojmë Hesiodin në "Teogoni":

"Le të fillojmë me muzat, të cilat në Olimp magjepsin inteligjencën sublime të babait të tyre, kur bashkojnë zërat, flasin për të tashmen, të ardhmen dhe të shkuarën. Nga buzët e tyre rrjedhin me ëmbëlsi të pafundme këngë të pashtershme: kënaqen me pallatin e Zeusit, mjeshtrit të vetëtimës, ku përhapen me thekse harmonike dhe rrezojnë në majat me dëborë të Olimp, në shtëpinë e të pavdekshmëve. [...] Sepse nëse ka mbretër, mbretër plot urtësi, kjo është kështu që, për njerëzit të cilët ne kërkojmë t'i dëmtojmë, në një vend publik, ata përfundimisht do t'i kthejnë këto akte kundër autorëve të tyre dhe kjo pa vështirësi, duke fituar zemrat me fjalë pa ashpërsi. Njerëzit e shikojnë atë kur ai vendos drejtësinë me drejtësi. Ai flet me autoritet dhe para fjalimeve të tij bie menjëherë përçarja më e mprehtë. Sepse këtu tregohet mençuria e një mbreti: popujve të shtypur, gjykimet e tij të dhëna në sheshin publik sigurojnë dëmshpërblime të drejta dhe njerëzit lehtë dorëzohen para fjalëve të tij bindëse. Ndërsa ecën nëpër qytet, ai adhurohet si një zot, me respekt dhe dashuri; ai shfaqet i pari në mes të turmës që e rrethon. [...] Lum ai i vdekshëm i dashur nga Muzat! Një zë i ëmbël i rrjedh nga goja." (HÉSIODE, 1981: 61)

Prandaj bukuria e eposit grek qëndronte në forcën evokuese të fjalëve të afta për të treguar drejtpërdrejt realitetin e gjërave. Kuptimit, saktësimin të fjalëve Platoni do t'i kushtonte një nga dialogët e tij të famshëm, *Kratilin*, që konsiderohet si pararendës i filozofisë së gjuhës.

Mitet dhe feja

Mitet ishin një aspekt qëndror i fesë greke, ndonëse nocioni i hyjnore ishte shumë i ndryshëm nga i hebrenjve, krishterëve apo islamëve, sepse grekët nuk kishin tekste të shenjta të ngjashme me *Torën*, *Biblën* apo *Kuranin*. Poezia e Homerit dhe Hesiodit ishin gjëja më e afërt me ta, por ato nuk parashtronin asnjë besim apo doktrinë zyrtare. Nuk kishte klerikë profesionistë që

shërbenin si rabinë, priftërinj apo imamë; feja greke ishte politeiste dhe jo monoteiste. Perënditë greke nuk ishin të përjetshëm, patën një lindje dhe ishin të pavdekshëm. Gjithashtu, ndryshe nga Zoti i feve monoteiste, perënditë greke nuk ishin të gjithëfuqishëm: ato mund të humbnin betejat, të burgoseshin përgjithmonë apo të mashtroheshin nga perënditë e tjera. Zeusi ishte perëndia që i ngjante më shumë një qenieje supreme, por ai nuk ishte as i gjithëfuqishëm dhe as i gjithëdijshëm. Së fundi, ndryshe nga Zoti i feve monoteiste, perënditë greke nuk kërkuan nga njerëzit që të adhuroheshin ose të nderoheshin ekskluzivisht. Për më tepër, perënditë greke u ngjanin njerëzve, debatonin, bënë bankete, luftonin për prestigj dhe pushtet, kishin marrëdhënie seksuale të të gjitha llojeve dhe manipulonin qeniet njerëzore. Ato mund të qenë mizorë, të vegjël, të zemëruar dhe xhelozë. Struktura e tyre shoqërore korrespondonte me atë të njerëzve: familja e tyre ishte patriarkale dhe shoqëria e tyre aristokratike. Të gjitha perënditë ishin të afërm ndërmjet tyre dhe Zeusi ishte zotëria i tyre; ai ishte "babai i perëndive", duke mishëruar fuqinë e babait në klane. Kryesonte këshillat e perëndive ashtu si një mbret këshillin e tij dhe kërkonte që vendimet të respektoheshin rreptësisht. Zotat dalloheshin nga njerëzit për bukurinë, fuqinë mbinjerëzore, pavdekësinë dhe rininë e tyre të përjetshme, të garantuar nga ajo që hanin dhe pinin: "ambrosia" dhe "nektari". Fuqia e tyre mbinjerëzore tregonte se ato zinin një vend më të lartë se njerëzit në univers, ndonëse jetonin mes njerëzve. Kësisoj perënditë olimpike jetonin në malin Olimp. Tempujt grekë, si Partenoni në Athinë, ishin vende ku perënditë mund të banonin vërtet. Kjo është arsyeja pse, ndryshe nga fetë monoteiste, grekët nuk mblidheshin brenda tempujve. Për më tepër, perënditë ndërhynin drejtpërdrejt në jetën e njerëzve, herë duke marrë formën dhe fytyrën e duhur njerëzore, herë duke mishëruar forcat e natyrës. Ata i këshillonin, ndonjëherë i udhëhiqnin përkundër vetes, shpesh i ndëshkonin dhe madje bënë marrëdhënie seksuale me ta. Me kohë perënditë u tërhoqën në malin Olimp dhe ndërhynin vetëm nëpërmjet orakujve, ëndrrave ose shenjave të tjera të veçanta, si fluturimi i zogjve ose të brendshmet e kafshëve.

Origjina e botës: kaos, anarki dhe beteja të pandërprera

Mitet greke janë shumë të ndryshme nga historitë abrahimike. Ato e shpjegojnë origjinën e botës me një "teogoni", domethënë me lindjen e perëndive. Çdo fazë e procesit karakterizohet nga dhuna e paprecedentë, përfshirë kanibalizmin, hakmarrjen e shfrenuar, luftën dhe shkatërrimin. Bota përfundimisht do të vijë në rregull, por jo përpara se Zeusi të mund të imponojë autoritetin e tij përmes forcës, legjitimitetit politik dhe drejtësisë. *Teogonia* është si mit fetar, ashtu edhe një poezi për paqen, rendin dhe qeverisjen e mirë. Është ndoshta burimi

më i vjetër i shkruar i ideve dhe idealeve, që qëndrojnë në themel të shtetit të të drejtës. Ajo që mund të duket si një histori fantastike, anekdotike, e parëndësishme, e thatë apo edhe e mërzitshme, befas bëhet plot kuptim. Miti na mëson gjëra për veten me kusht që të shijojmë fuqinë e tij poetike.

Kjo është intriguese. Pse kaosi lidhet me anarkinë, dhunën apo luftën, etj., dhe jo me hyjnitë paqësore apo të dëshirueshme? Hesiodi nuk e thotë këtë. *Kaos* fjalë për fjalë do të thotë një çarje e hapur dhe në përgjithësi kështu kuptohet. Ky konceptim na lejon të kuptojmë pse hyjnitë që lindën nga Kaosi personifikuan anarkinë, dhunën dhe mjerimin në një formë ose në një tjetër. Imazhi ishte i fortë. Aty ku ka kaos në një shoqëri, aty kemi beteja të pandërprera midis klaneve dhe klasave shoqërore. Poeti Ovid e jep origjinën e botës:

“Para formimit të detit, tokës dhe të qiellit që e mbështjell, natyra në Univers ofronte vetëm një aspekt; quhej kaos, një masë stërmadhe, pa formë, që kishte vetëm peshë, pa veprim dhe pa jetë, përzierje konfuze elementesh që luftonin ndërmjet tyre. Asnjë diell nuk e lëshonte ende dritën e saj në botë; hëna nuk e bënte aspak të shkëlqente harkun e saj të argjëndtë; toka nuk ishte e varur, e balancuar përmes peshave të saj, në mes të ajrit; oqeani, pa brigje, nuk i kapte gjiret e gjëra të globit. Ajri, toka dhe ujërat ishin të përziera: toka pa fortësi, valët jo fluide, ajri i privuar nga drita. Elementet ishin armiq; asnjë prej tyre nuk kishte formën aktuale. Në të njëjtin trup, të ftohtit luftonte të ngrohtit, thatësira sulmonte lagështirën; trupat e fortë dhe ata që ishin pa rezistencë, trupat më të rëndë dhe trupat më të lehtë ndesheshin ndërmjet tyre pa rreshtur, të kundërt dhe kundërshtarë.” (OVIDE, 2007: 8)

Pastaj erdhi *Gaia* (Toka), e cila lindi atëherë pa e ditur ne me të vërtetë sesi. Ajo është hyjnia e parë e individualizuar. *Gaia* është jashtëzakonisht e rëndësishme në *Teogoni*: ajo është edhe "toka" dhe e para nga të gjitha "nënat". Ajo është burimi i botës fizike në atë që krijoi disa hyjni që përbëjnë universin. Për më tepër, *Gaia* "me gjirin e saj të gjerë" është një "mbështetje e të gjitha gjërave", domethënë një ndenjësë e fortë, ku të gjithë mund të mbështeten. Do të luajë një rol qëndror në zgjedhjen e zotave të universit, qofshin Kronosi apo Zeusi. Pastaj vjen Tartari (Errësirë), që është pjesa më e thellë e nëntokës, vendosur “në thellësitë e tokës së gjerë”. Tartari, thotë Hesiodi, është aq larg nëntokës sa toka është larg qiellit, "sepse e njëjta hapësirë që ndan qiellin nga toka ndan edhe tokën nga Tartari." (HÉSIODE, 1981: 127) Tartari është vendi më i tmerrshëm nga të gjitha vendet, një humnerë e madhe, e thellë, e tmerrshme, e errët, e lagësht, e ndyrë, e shkretë dhe e vendosur në skajet e botës. Të gjithë kanë frikë nga Tartari, përfshirë perënditë. Më mirë të mos kaloje atje. Dhe më në fund Erosi (Dashuria), më i bukuri i perëndive. Ai personifikoi forcën e tërheqjes midis gjërave që bëri të mundur krijimin e gjërave të reja, dëshirën seksuale që lejonte perënditë, heronjtë dhe njerëzit të përjetësonin

veten. Ai thyen dhe zbut të gjitha qeniet, zbut zemrat e secilit dhe triumfon mbi urtësinë dhe vullnetin e tyre! Megjithatë, Erosi nuk do të ketë pasardhës.

Lindja dhe fëmijëria e Zeusit. Kronosi u martua me një nga motrat e tij, Rhea. Nga bashkimi incestues, lindën gjashtë "zota të mëdha", tri perëndeshat: Hera, Demetra dhe Hestia dhe tri perëndi të mëdha: Poseidoni, Hades dhe Zeusi. Hyjnitë banonin në malin Olimp dhe formonin brezin e parë të dymbëdhjetë "olimpëve": Athinaja, Apolloni, Artemida, Hermes, Aresi, Hefesti dhe Dionisi, që qëndronin atje.

Betimi fillestar. Në fillim të konfliktit, Zeusi u premtoi perëndive që do të pranonin të luftonin përkrah tij se kurrë nuk do t'ua hate gradën, nderet dhe privilegjet e tyre. U premtoi grada me të cilat nuk i kishte nderuar Kronosi dhe që do t'u kthente nderimet dhe shpërblimet në përputhje me drejtësinë. Prandaj, Zeusi u angazhua paraprakisht për të promovuar drejtësinë dhe për të ruajtur një rend të caktuar: nën mbretërimin e tij, perënditë do të gëzonin statusin dhe titujt që me të drejtë u përkisnin. Ky betim fillestar do të jetë themelor në ardhjen e mbretërimit të Zeusit, siç do të shohim më poshtë. Ditën kur, në majat e Olimp, Zoti i Olimp, perëndia e vetëtimave flakëruese, thirri të gjithë të pavdekshmit, ai tha:

“Ai që vjen të luftojë me mua kundër Titanëve, nuk do të humbasë asgjë nga atributet e tij hyjnore; të gjithë do të ruajnë nderimet që gëzonin më parë midis perëndive dhe nëse dikush, gjatë mbretërimit të Kronit, nuk kishte marrë as nder e as shpërblim, ai do t'i marrë të dyja siç kërkon zakoni i drejtë.” (HÉSIODE, 1981: 93)

Hyjnia e parë që u bashkua me të në malin Olimp ishte Styx, që personifikon një lumë, si motrat e veta. Ndoshta për shkak të mbështetjes së saj të hershme, ajo ishte më e respektuara: "nimfa Styx [është] e para ndër të gjitha motrat e saj". Styx solli katër fëmijët në Olimp: Zélos ("Zelli" ose "Ardor"), Nikè ("Fitorja"), Kratos ("Fuqia" ose "Sovraniteti") dhe Biè ("forca"). Ky tubim ishte jashtëzakonisht domethënës. Nga njëra anë, ajo donte që fëmijët e saj të bëheshin të pandarë nga Zeusi, të jetonin gjithmonë me të dhe ta ndiqnin kudo që ai shkonte. Nga ana tjetër, Zeusi nuk mund të vendoste një mbretërim të drejtë dhe të rregullt pa zell, forcë, fuqi dhe fitore.

“Kështu ai pranoi kërkesën e Styx-it. Pastaj erdhi e para në Olimp, me këshillën e babait të saj, nimfa e pavdekshme Styx me fëmijët e saj të jashtëzakonshëm [...] Zélos ("Zelli") dhe Nike ("Fitorja"), Kratos ("Fuqia") dhe Biè ("Forca") [...] Nuk janë larg nga Zeusi në janë pallatet dhe fronet e tyre; rrinë gjithmonë pranë tij, kudo ecin në vazhden e zotit që bën bubullima të gjëmojnë. Kështu u përmbush këshilla e kujdesshme e Styx-it, Oqeanidi i pavdekshëm.” (HÉSIODE, 1981: 91-93)

Festa e fundit. Lufta ishte e gjatë, rraskapitëse. Pas dhjetë vjet betejash në fund të të cilave asnjë palë nuk dukej në gjendje të fitonte, Zeusi organizoi një festë gjatë së cilës ai ofroi nektar

dhe *ambrozi* për të gjithë aleatët e tij. Në fund mbajti një fjalim, i cili tregoi se Zeusi e imponoi autoritetin e tij jo me forcë si Kronos, por me fjalë plot urtësi dhe mirënjohje.

Mbretërimi i Zeusit. Zeusi nga ana e vet u bë "zot i universit", fuqia e tij ishte absolute: vajzat e Styx, Zeal (Zelos), Fuqia (Kratos), Forca (Biè) dhe Fitorja (Nikè) e shoqëronin kudo. Por cili do të jetë mbretërimi i tij? Një manifestim i ri i ligjit të më të fortëve apo një qeveri legjitime? Një tirani apo një mbretërim drejtësie? Një pushtet i ushtruar në mënyrë arbitrare apo në përputhje me një rend të vendosur? Ndryshe nga mbretërimi i Kronosit, fuqia e Zeusit ishte legjitime, përgjithësisht e drejtë dhe e rregullt. Mbretërimi i Zeusit do të shënonte kulturën politike të qytetërimit perëndimor. Legjitimiteti politik, a nuk nënkupton elementet e mësipërme? Mbretërimi i Zeusit u imponua pas betejave me anë të një "pëlqimi", "marrëveshjeje" ose "kontrate" unanime midis të gjithë perëndive. Ishin vetë perënditë që i kërkuan Zeusit të qeverisë, prandaj e sollën në pushtet. Nga ky këndvështrim, Zeusi nuk ishte uzurpator, por autoriteti i bazohej në një formë të pëlqimit unanimit dhe jo në forcë. Prandaj mund të qeveriste botën fizike dhe realitetin moral, shoqërinë e perëndive dhe atë të njerëzve, me legjitimitet të plotë. Kur perënditë mbaruan punën e tyre dhe pushtuan nderet e parajsës nga Titanët, ato sollën, me këshillën e Gaia, në komandën e perandorisë së të pavdekshmeve, Zeusin, shikimi i të cilit përqafon gjithçka që ekziston. Këtu shihen rrënjët e parimit, sipas të cilit legjitimiteti politik duhet të mbështetet në pëlqimin e të qeverisurve. Por mund të pyesim veten për çfarë arsye perënditë ranë dakord t'i jepnin Zeusit të drejtën për t'i komanduar ata? A kishin ndonjë arsye? Përgjigja është po. Para së gjithash, Zeusi ishte më i zgjuari dhe më i mençuri, ndoshta edhe më i forti. Siç shkroi Hesiodi, vështrimi i tij "përqafoi gjithçka që ekziston": ai kishte një "vizion" superior të gjërave në botë dhe kjo e justifikonte dhënien e magjistraturës supreme. Por kjo nuk është e gjitha: ka qenë edhe betimi fillestar. Zeusi, kujtojmë, kishte fituar besnikërinë e perëndive të tjera pasi u angazhua të respektonte gradën dhe nderet e secilit në rast fitoreje. Megjithatë, vlera e betimit fillestar qëndronte sa në formën ashtu edhe në përmbajtjen e tij. Nga pikëpamja formale, meqenëse Zeusi ishte zotuar të vepronte në një mënyrë të caktuar pas fitores, perënditë e tjera i dinin paraprakisht pasojat e angazhimit të tyre. Betimi përbënte një mburojë kundër arbitraritetit dhe bëri të mundur parashikimin e natyrës së vendimeve që do të merrte Zeusi. Nga pikëpamja thelbësore, duke qenë se Zeusi kishte marrë përsipër të respektonte dhe rivendoste gradat, nderimet dhe privilegjet që ishin në të drejtën të tyre, ky betim bazohej në drejtësinë. Prandaj, a nuk ishte e arsyeshme të pranohim që ai të ishte zotëruesi i universit?

Drejtësia. Zeusi e ndau botën dhe shpërndau nderet, gradat, fuqinë dhe privilegjet midis të gjitha perëndive në përputhje me drejtësinë, i përmbushi premtimet e tij ndaj të gjithëve, duke e veshur veten me fuqi të pakufishme dhe një perandori sovrane. Ai rregullonte në mënyrë të pavarur gradat dhe nderet e të pavdekshmëve, ndante nderet hyjnore mes tyre. Zeusi përmbushi premtimet e tij ndaj perëndive të tjera. Meqenëse Styx, që ishte një lumë, mbërriti i pari në Olimp, u nderua në përputhje me rrethanat. Zeusi i dha dhurata të çmuara dhe e siguroi se fëmijët e saj do të jetonin përgjithmonë me të. Në veçanti, Zeusi e nderoi atë me privilegjin më të lavdishëm: "betimin e madh të perëndive". (HÉSIODE, 1981: 93, 133, 135) Sipas Hesiodit, Zeusi donte që "betimi për ujërat e tij të ishte për perënditë betimi më i frikshëm". Prandaj, betimi i madh i perëndive ishte uji i Stiksit. Ky ujë bëri të mundur zbulimin e perëndive që gënjyen veten ose nuk respekton premtimet e tyre. Ajo ishte tmerri i perëndive, sepse nëse një zotë derdhte ujë në tokë për të mbështetur një betim të rremë, ajo meritonte dënimin: ai ndaloi frymën dhe u privua nga nektari dhe ambrosia për një vit, në fund të të cilit u ndoq nga Olimpi për nëntë vjet. Por pse Styx duhej të ishte betimi i madh i perëndive? Këtu është arsyeja, Styx nuk ishte thjesht një lumë, ishte lumi i ferrit. Ajo kishte një karakteristikë të veçantë: rryma kthehej në vetvete, prandaj nuk kishte asnjë mënyrë për t'i shpëtuar, përveçse me çmimin e një dënimi shumë të rëndë. [Në nëntokë] banon një hyjni e urryer për të pavdekshmit; është nimfa e frikshme Styx, vajza e madhe e Oqeanit, rryma e të cilit kthehet në vetvete. Ajo qëndron atje, larg perëndive, në një pallat të mrekullueshëm, prej të cilit shkëmbinj të lartë formojnë majën dhe që ngrehin kolona argjendi drejt qiellit. Ndonjëherë vajza e Thaumasi (Çudi), Iriada e shpejtë (Ylberi), arrin në këto vende, pasi ka krehur në rrjedhën e saj pjesën e pasme të fushës së lëngshme, e ngarkuar me një mesazh nga Zeusi. E tillë është fuqia e dhënë nga perënditë për këtë zotim të betimit të tyre, për këto ujëra të lashta dhe të pashtershme të Stiksit, që vërtitet nëpër një vend të ashpër. Stiksi shprehu rëndësinë e respektimit të betimeve dhe të të folurit të së vërtetës. Ndoshta ishte i vetmi kufizim "moral" i aftë për të lidhur perënditë. Një rrymë që kthehet në vetvete ilustron forcën e një angazhimi të njëanshëm nga i cili nuk mund të çlirohemi pa kosto. Fakti që ajo ishte hyjnia e parë që iu bashkua Zeusit, ndoshta shprehte edhe forcën e detyrueshme të betimit fillestar, domethënë përkushtimin e saj për të vepruar në përputhje me drejtësinë. (HÉSIODE, 1981: 131-135)

Hekati dhe gjërat njerëzore

Zeusi i bëri lavde Hekatës (GRANT & HAZEL, 1975: 166-167), pasardhëse e titanëve, të cilën tashmë të gjithë perënditë e respektonin. I la asaj të gjitha privilegjet dhe nderimet e mëparshme, i dha një pjesë në pushtetin mbi tokë dhe det, kurse fuqitë e saj mbi gjërat njerëzore

ishin shumë të gjera: politike, juridike, ekonomike, fetare, familjare, etj. Njerëzve që ofronin një sakrificë shlyese sipas riteve të shenjta, ajo mund t'u jepte pasuri dhe madhësi. Ajo, siç dëshiron, mund t'u japë ndihmën e saj të fuqishme njerëzve: sipas gjykimit të saj, ajo u jep atyre perandori në kuvendet e popujve; kur ata nxitojnë në mes të përleshjes vrastare, ajo është aty, e cila u shpërndan fitoren dhe famën si të dojë. Në gjykime, ajo ulet pranë mbretërve, në gjykimet e tyre. Është ajo që kryeson lojërat e atletëve dhe i vdekshmi që ajo favorizon, fitues ndaj rivalëve të tij me forcë dhe guxim, fiton lehtësisht çmimin e betejës dhe, me një zemër plot gëzim, kurorëzon ata me lavdinë e saj. Ajo kryeson garat me qerre, drejton marinarët në det të stuhishëm dhe ata e thërrasin si perëndinë që tund tokën me zhurmë të madhe. Ajo, me dëshirën e saj, mund t'i dërgojë gjahtarit një pre të pasur ose t'ia vjedhë atë. Është ajo që në stalla kryeson, me Hermesin, mbi mbarësinë e tufave; nga ajo, me vullnetin e saj, shumëzohen ose vdesin qetë, dhitë dhe dhëntë. Kështu, edhe pse e vetme nga raca e saj, ndonëse fryti i vetëm i dashurive të nënës, ajo ndan të gjitha nderimet e perëndive. Biri i Kronosit i besoi asaj edhe kujdesin në vitet e para të të gjithë njerëzve, që pas saj do të hapnin sytë në dritën e Agimit verbues. Në fillim ajo duhet të ketë qenë infermierja dhe nëna e tyre. Këto funksione të lavdishme iu ngarkuan asaj.

Rendi botëror. Ndarja dhe shpërndarja e niveleve dhe nderimeve rregulloi botën. Që tani e tutje, secila qenie kishte një vend të veçantë në botë dhe secila mund të ushtronte fuqitë dhe privilegjet sipas vendit të tyre të merituar. Kjo prodhoi një rend harmonik, një rend që filozofët grekë më vonë do ta quanin *kozmos*. Kjo fjalë vjen nga greqishtja *kosmos*, që do të thotë "botë e rregulluar" ose "univers". Hesiodi nuk e kishte përdorur vetë. Përdorimi i fjalës *kosmos* për të përcaktuar një univers të rregulluar shfaqet për herë të parë në shkrimet e parasokratikëve (shek. VII-V p.e.s.), por mund ta përdorim për të përshkruar rendin botëror të vendosur nga Zeusi. Si do të realizohej stabiliteti i mbretërimit të Zeusit? Fakti i thjeshtë i vendosjes së rendit në botë, megjithatë, nuk garantonte stabilitetin e saj, sepse ai mund të kërcënohej vazhdimisht nga ajo që grekët e quanin *hubris*, përkthehet si "tepricë". Ndjenja e teprimit është ajo që i shtyn perënditë dhe njerëzit të shkelin rregullat që kufizojnë fuqitë ose privilegjet që u janë caktuar. Me fjalë të tjera, mendjemadhësia është ajo që i shtyn perënditë dhe njerëzit të duan më shumë sesa pjesa e tyre e drejtë. Ajo i bën ata të besojnë se mund të ngrihen mbi gjendjen e tyre dhe, në rastin e njerëzve, mbi perënditë. Në përgjithësi shkaktohet nga krenaria, arroganca, etja e pashtershme për sukses, pasuri apo pushtet. Sipas Hesiodit, mendjemadhësia ishte shkaku themelor i kaosit, prandaj rendi kozmik nuk siguronte që të mos kishte më kurrë luftë, dhunë, rivalitete apo luftëra për pushtet. Titanët mund të dalin nga ferri i tyre, perënditë

mund të duan më shumë se sa u takon dhe njerëzit mund të thyejnë ligjet. Vetë Zeusi mund të tregonte teprim ndaj perëndive dhe njerëzve të tjerë. Te *Punët dhe Ditët*, Hesiodi i kërkon Zeusit t'i përputhë gjykimet e njerëzve me atë të drejtësisë (Diké). Zeusi mundi të ruante rendin kozmik dhe stabilitetin me anë dy grave të tij *Metis* dhe *Themis*. Metis nënkupton urtësi dhe maturi hyjnore. Ajo personifikoi mençurinë dhe inteligjencën praktike (arsyen praktike do të thoshte Kanti), si dhe maturinë dhe moderimin. Ishte në gjendje të dallonte të drejtën nga e gabuara dhe të vepronte në përputhje me rrethanat. Martesa e parë e Zeusit vulosi bashkimin midis fuqisë hyjnore, mençurisë praktike dhe maturisë.

Megjithatë, Gaia dhe Ouranos e kishin informuar Zeusin se një nga fëmijët e tij mund të ishte mjaft i fortë për ta rrëzuar atë. Prandaj, në një lëvizje që të kujton kanibalizmin e babait të tij Kronos, Zeusi vendosi të gëlltiste Metisin ndërsa ajo ishte shtatzënë duke përdorur mashtrime (duke "mashtuar zemrën e saj me fjalë të ëmbla"). Kështu, Zeusi përvetësoi gjithë urtësinë e saj dhe gjithë maturinë e saj, të gjitha njohuritë praktike dhe inteligjencën e saj. Asimilimi i Metis ishte i tillë që vetë Zeusi mbeti shtatzënë dhe, në fund të shtatzënisë, lindi një vajzë. Dhe sikur të mos mjaftonte kjo, Hesiodi thotë se fëmija erdhi në botë përmes kokës së Zeusit!

Ishte Athinaja, perëndesha me sy 'persianë', një grua udhëheqëse! Athinaja kishte trashëguar cilësitë e babait dhe të nënës së saj. Zeusi, mbreti i perëndive, fillimisht mori për grua Metisin (Diturinë), e cila dinte më shumë se perënditë dhe njerëzit. Ndërsa ishte gati të nxirrte në dritë perëndeshën me sy të errët Athina, Zeusi, duke e mashtuar me fjalë të ëmbla, e mbylli në zorrët e tij, sipas këshillës së Gaias dhe Uranit. Ata e kishin këshilluar kështu nga frika se mos ndonjë nga perënditë e tjera të pavdekshme do të pushtonte perandorinë. Nga Metisi erdhën fëmijë me inteligjencë të thellë: së pari vajza me sy të ndritur, Tritogjene, e cila barazohej me të atin në forcë dhe mençuri; pastaj djali me zemër madhështore, që do të mbretëronte mbi perënditë dhe njerëzit. Duke parandaluar këtë rrezik, Zeusi e mbylli gruan e tij të re në barkun e tij, në mënyrë që, e fshehur brenda vetes, t'i zbulonte atij njohjen e së mirës dhe të së keqes. Ai nxori nga koka virgjëreshën sykthjellët, hyjninë e gushtit, të tmerrshme, të paepur, që gjallëron luftën, që drejton ushtritë, që magjepset nga klithmat dhe rrëmujat e luftimeve. Athinaja do të bëhet një nga dymbëdhjetë perënditë e Olimpikut dhe do të jetë perëndeshë e preferuar e Zeusit, perëndesha e mençurisë, guximit dhe forcës që mbron një rend të qytetëruar. Athinaja personifikoi fitoren në luftë, strategjinë inteligjente dhe planet e zgjuara. Ndryshe nga perëndia e luftës Ares, i cili personifikonte dhunën brutale dhe teprimin në betejë – ajo ishte një zot 'shkatërrues i qyteteve'. Aresi dhe Athinaja përfaqësonin kundërshtinë midis forcës brutale të bazuar në epërsinë e trupit dhe forcës të kontrolluar nga parësia e mendjes. Athinaja sintetizoi trupin dhe mendjen;

shprehte bashkimin e përsosur midis forcës dhe inteligjencës. Nga njëra anë, ajo kishte fuqi: ajo mund t'i çonte ushtritë drejt fitores përmes strategjive dhe planeve të zgjuara. Nga ana tjetër, ajo kishte inteligjencën që e lejonte të qeveriste me mençuri. Kështu, Athinaja e këshilloi të atin, që ai të mbronte pushtetin e tij pa u zhytur në teprim duke riprodhuar arbitraritetin dhe shtypjen e paraardhësve të tij. Lindja e veçantë e Athinasë nënkuptonte se mençuria politike ishte çështje e kokës, jo e forcës brutale dhe se vlera e saj ishte shumë afër hyjnore. Përveç kësaj, ajo përfaqësonte një pjekuri të caktuar të Zeusi: para mbretërimit të tij, ai ishte mbi të gjitha një luftëtar. Edhe pas fitores së olimpistëve, ai ndonjëherë vepronte në mënyrë të tepruar, siç dëshmohet nga vendimi i tij për të gllabëruar Metisin. Megjithatë, asimilimi i Metis e bëri atë të kuptonte vlerën e mençurisë praktike dhe dallimin midis së mirës dhe së keqes. Në këtë kuptim, Métis mund të përfaqësojë zërin e brendshëm, “ndërgjegjen” do të thoshim, që këshillon liderin politik.

Themis ishte një Titanide që nuk ishte dënuar të jetonte në Tartar dhe që do të jetonte në malin Olimp, personifikon drejtësinë hyjnore, megjithëse funksioni i saj i saktë është i kontestuar nga specialistët. Zeusi dhe Themis krijuan dy grupe hyjnish kolektive: Orët (*Hôrai*), që mishërojnë ligjet e mira, drejtësinë dhe paqen, dhe Moirai (*Moîrai*, i quajtur edhe Fatet), që mishërojnë fatin e qenieve. Kjo martesë e dytë vulosi bashkimin midis fuqisë hyjnore dhe drejtësisë. Gruaja e tij e dytë ishte Themis brilante. Ai kishte Orët, këto perëndesha që kryesojnë ligjet e mira (Eunomia), mbi drejtësinë (Dikè), mbi paqen (Eiréné) dhe nëpërmjet të cilave zbukurohen veprat e të vdekshmeve. Kishte edhe Fatet, të nderuar nga perëndia më e mençur me atributet më të lavdishme, Clotho, Lachesis dhe Atropos, të ngarkuar prej tij për shpërndarjen e të mirave dhe të këqijave të njerëzimit.

Orët (*Hôrai*) ishin tri motra: Eunomia, që personifikonte “Ligjet e mira”, “Legjislacioni i mirë” apo edhe “Rendi i Mirë”; Dikè, duke personifikuar "Drejtësinë"; dhe Eiréné, duke personifikuar "Paqen". Ato ishin të pandashme. Në fakt, a nuk janë ligjet e mira që shoqërojnë gjithmonë drejtësinë dhe paqen? Fakti që Zeusi ishte babai tregonte përgjegjësinë e tij në vendosjen e ligjeve të mira, drejtësisë dhe paqes midis qenieve njerëzore.

Fatet (*Moîrai*), ishin tri motra: Clotho, Lachesis dhe Atropos. Ato personifikojnë fatin njerëzor. Fjala "moire" vjen nga greqishtja *moira* që do të thotë "pjesë", ose "ndarje". Fatet u kujdesën për “pjesën” e fatit që i takonte çdo njeriu, “fatin” e tyre, të konceptuar si një “fije” që motrat e endnin, e shpërndanin dhe e prisnin: Clotho aty “thuri” fillin, ishte tjerrësi; Lachesis "ndante" fillin, ajo ishte dispeçerja; Atropos "e preu fillin", ishte i paepur. Ato kujdeseshin për “fillin e jetës”.

Fëmijët e Zeusit që zëvendësuan botën anarkike të Titanëve mishëruan ose përfaqësonin vlerat më të larta të qytetërimit grek, si guximi, forca, nderi, bukuria apo drejtësia. Nëntë muzat i frymëzuan poetët; tri Hiret mishëronin bukurinë dhe sharmin; orët garantonin harmoninë kozmike; e kështu me radhë. Fëmijët e perëndive apo perëndeshave të tjera "duke pushuar në krahët e të vdekshmëve" ishin superiorë ndaj të vdekshmëve të tjerë. Kjo është arsyeja pse, për më tepër familjet e mëdha aristokrate, i lidhën paraardhësit e tyre me njërin ose tjetrin nga heronjtë ose perënditë. Prandaj, drejtësia e mbretërimit të Zeusit u personifikua nga dy hyjnitë: Themis, gruaja e dytë e Zeusit dhe Diké, vajza e tyre. Perëndesha Themis përmendet si e lindur tri herë në Teogoni dhe ajo nuk shfaqet në *Punët dhe Ditët*. Nga ana e saj, perëndesha Diké përmendet vetëm një herë në Teogoni, megjithëse ajo është në qendër të poemës së dytë. Marrëdhënia midis dy hyjnive është komplekse dhe nuk është objekt konsensusi midis specialistëve. Nga Hesiodi, Platoni e deri te John Rawls i bashkon pohimi se “drejtësia është virtyti i parë institucioneve sociale” (RAWLS, 2005: 3)

Diké, e bija e Zeusit, është veçanërisht subjekt i poemës *Punët dhe Ditët*. Hesiodi denoncoi korrupsionin dhe arbitraritetin e më të fuqishmëve, mbretërve dhe gjykatësve. Diké, është e bija e Zeusit, e shquar, e nderuar për perënditë që banojnë në Olimp; me fjalë të tjera, të gjithë perënditë e donin drejtësinë. Sa herë që dikush i bënte keq ose e fyente, ajo vraponte në Olimp dhe ulej pranë Zeusit në fronin e tij. Ajo raportonte për padrejtësitë dhe gjykimet e padrejta të mbretërve, në mënyrë që të gjithë njerëzit të mund të ndëshkoheshin. Sigurisht, nëse dikush e lëndon dhe e fyen, menjëherë, duke u ulur pranë Atit të saj Zeus, ajo akuzon shpirtin e pabesë të njerëzve, në mënyrë që njerëzit të ndëshkohen për fajin e mbretërve, të cilët, me një plan të keq, devijojnë nga drejtësia e drejtë dhe refuzojnë të shqiptojnë gjykime të paqortueshme. Gjatë poezisë *Diké* i kundërvihet "teprimi", të shkaktuar nga dhuna, gënjeshtria ose fyerja. Megjithëse njerëzit mund të ndiqnin njërin nga rrugët, në fund, *Diké* fitonte gjithmonë, sepse mendjemadhësia është një shkelje e rendit të gjërave. Hubris çon në kaos dhe për këtë arsye shkatërron veten. Sipas Hesiodit, kur një mbret i korruptuar shqiptonte një gjykim të shtrembëruar, ai devijonte automatikisht nga betimi i tij dhe e “përzuri” Diken nga qyteti i tij. Dike u zemërua dhe, e veshur me ajër, ajo udhëtoi nëpër qytete duke qarë, duke u sjellë fatkeqësi njerëzve që nuk e kishin ndjekur. Kur një person kryente një fyerje (shkelje të nderit të të tjerëve), dënimi mund të ishte i pamëshirshëm: një qytet i tërë mund të vuante për shkak të një personi të vetëm. Zeusi "i cili shikon larg" mund të dërgonte atje urinë, murtajën ose sterilitetin, gjë që bëri që njerëzit të zhdukeshin dhe të shkatërronin ushtrinë e tyre, muret dhe anijet e tyre. Prandaj njerëzit duhej të kishin frikë nga drejtësia e Zeusit. Ai pa gjithçka dhe

kuptoi gjithçka: tridhjetë mijë perëndi të veshur me ajër vëzhguan veprimet dhe gjykimet e të vdekshmëve, të drejta ose të shtrembëruara. Dëshmitari i Zotit, i betimeve [Styx] hiqet nga gjykimet e shtrembëruara (të padrejta). *Diké* acarohet kudo ku njerëzit marrin dhurata dhe që shkelin ligjet me gjykime të shtrembëruara. E veshur me ajër, ajo udhëton duke qarë nëpër qytetet dhe shtëpitë e njerëzve, duke u sjellë fatkeqësi njerëzve që e ndoqën dhe që nuk gjykuan me drejtësi:

“[...]Kroniôn (Zeus), nga maja e Ouranos, dërgon një fatkeqësi të madhe: uri dhe ngjitje në të njëjtën kohë dhe njerëzit humbasin. Gratë nuk lindin më dhe familjet bien, me vullnetin e Zeusit Olimpik; ose përsëri, Kroniôn shkatërron ushtrinë e tyre të madhe ose muret e tyre, ose gëlltit anijet e tyre në det. O mbretër, konsideroni vetë këtë ndëshkim, sepse perënditë, të përziera mes njerëzve, shohin të gjithë ata që, pa asnjë shqetësim për perënditë, ndjekin gjykime të padrejta! Tridhjetë mijë Daimone (perëndi/demonë) të Zeusit, në tokën amë, janë kujdestarët e njerëzve të vdekshëm të panumërt; dhe, të veshur me ajër, vrapojnë andej-këtej në tokë, duke respektuar gjykimet e drejta dhe veprat e liga [...] Merreni parasysht këtë, o mbretër që gllabëroni dhuratat! Korrigjoni fjalitë tuaja dhe harroni paudhësinë (gjykimet e shtrembëruara). Njeriu që dëmton të tjerët i bën dëm vetes; një qëllim i keq është më i keq për atë që e ka projektuar. Syri i Zeusit sheh dhe kupton gjithçka.” (HÉSIODE, 2017:10)

Mbretërit që ndoqën drejtësinë dhe dhanë gjykime të drejta lidhur me të huajt apo bashkëqytetarët e vet, bënë që *polisi* të përparonte, Zeusi nuk u dërgoi atyre luftë, uri apo dhunë. Aty mbretëronte paqja, delet ishin të “ngarkuara me lesh”. Drejtësia lejon kohezionin social dhe begatimin. Paqja është në tokën e tyre dhe Zeusi, që shikon larg, nuk u dërgon kurrë vajtime. Uria apo fyerja nuk i godet kurrë njerëzit e drejtë dhe ata gëzojnë pasuritë e tyre në gosti. Toka u jep atyre ushqim të bollshëm dhe gratë e tyre lindin djem si etërit e vet. Ata nuk lundrojnë në anije, sepse toka pjellore u dhuron frytet e saj. (HÉSIODE, 2017:10) Natyrisht, nëse drejtësia do të shkaktoje fatkeqësinë e qenieve njerëzore dhe nëse njerëzit e padrejtë do të merrnin më shumë të drejta sesa të drejtët, atëherë Hesiodi do ta vlerësonte padrejtësi. Por ai nuk besonte se ky ishte vullneti i Zeusit. Hesiodi formuloi një propozicion që do të shënonte përgjithmonë filozofinë e së drejtës: drejtësia është “më e mira e gjërave”, ajo është “e para nga të gjitha të mirat”. “Drejtësia, shkruante Hesiodi, fyhet dhe dridhet kudo ku ajo shihet e realizuar nga këta njerëz, gëlltitës dhuratash, që japin vendime kriminale.” (HÉSIODE, 2017:11) Disa rreshta më poshtë ai ndoshta i parapriu devizës së moralit të krishterë:

“Njeriu që i bën keq tjetrit i bën keq gjithashtu vetvetes; një gjykim i keq është gjithmonë i tmerrshëm për gjyqtarin.” (HÉSIODE, 2017:11)

Këshilla që i jep të vëllait merr një vlerë universale dhe mjaft aktuale kur e porosit t’i ruajë këshillat e tij në mendje, të dëgjojë zërin e drejtësisë [Dikë, Gj.S.] dhe të heqë dorë

përgjithmonë nga dhuna [Bia, Gj.S.], sepse i tillë ishte ligji që djali i Saturnit u ka imponuar të vdekshmëve. Ai ka lejuar peshqit, kafshët e egra, zogjtë e shpejtë të shqyejnë njeri tjetrin, sepse nuk ekziston aspak drejtësi ndërmjet tyre; por ai u ka dhënë njerëzve këtë drejtësi, e mira më e çmueshme. [...] Nuk ka gjë më të lehtë sesa të shkasësh në ves: rruga është e shkurtër dhe ne e kemi pranë; por perënditë e pavdekshme kanë vaditur me djersë rrugën e virtytit: kjo rrugë është e gjatë, e thepisur dhe me shumë pengesa; por kur arrin në majë, ajo bëhet e lehtë, edhe pse gjithmonë e mundimshme.

Dikë: drejtësia njerëzore. Është absurde të kërkohet në mitet greke një teori e qartë dhe koherente e drejtësisë së zbatueshme për njerëzit, kur ndodhemi shekuj para Platonit. Përdorimi i termit "drejtësi" presupozonte ekzistencën e një rendi unik dhe themelor, që strukturonte të gjithë universin, si botën fizike ashtu edhe atë morale, sa shoqërinë hyjnore, aq atë tokësore. Drejtësia herë i referohej vetë rendit, herë ruajtjes ose rivendosjes së tij. Kërkesat e drejtësisë garantonin ekuilibrin kozmik. Një akt ishte i drejtë nëse përputhej me rendin e gjërave. Në varësi të kontekstit, drejtësia mund të nënkuptojë tri gjëra: 1) zakon, mënyrë të qeni ose të vepruari; 2) aktgjykim, pretendim i drejtësisë ose gjykim; 3) dënim ose ndëshkim. Tri kuptimet bëhen burimi i konceptimit tradicional, sipas të cilit akti i drejtësisë konsiston në dhënien çdo personi atë që i takon. Për t'u dhënë të gjithëve atë që u takon, ajo përcaktohet, përndryshe kërkesa mbetet formale. Prandaj duhet të ekzistojë paraprakisht një rend i caktuar normativ. Në *Teogoni*, Zeusi kishte shpërndarë nderet dhe privilegjet midis perëndive në përputhje me atë që ishte në të drejtë të tyre në rendin botëror. Në të njëjtën mënyrë, mbretërit dhe njerëzit duhej të respektonin nderet dhe privilegjet, që u përkisnin individëve dhe grupeve të individëve sipas gradës së tyre shoqërore. Në të dyja rastet, rendi përcaktonte 'masën' që i shkonte çdo personi dhe drejtësia kërkonte respektimin e rregullave që e strukturonin atë dhe pagesën e dëmshpërblimit në rast shkeljeje. Në kontekste të tjera, një *dikë* përcaktoi një gjykim, vendimin e një gjyqtari që përcaktonte se cila nga dy palët, në një mosmarrëveshje, ishte në të drejtën apo edhe "pretendimin" e një pale në mosmarrëveshje, i cili pohonte të drejtat e tij. Ashtu si Zeusi shqiptonte gjykime për rendin kozmik, mbretërit duhej të shqiptonin *dikai* (shumës *dikè*) për komunitetet që ata qeverisnin. Në botën e Hesiodit nuk kishte ligje të shkruara, rendi shoqëror sigurohej me zakon, kurse 'dikë' ose "drejtësia e drejtë" ishte "ajo që pëlqente Zeusi më shumë se çdo tjetër." (HÉSIODE, 2017:61) Kuptimi i dytë përputhet me etimologjinë e emrit 'themis' që vjen nga "ti themi", e cila do të thotë "pozoi", "vendos", sipas fjalorit të E. Benveniste. *Themis* (GRANT & HAZEL. (1975: 340-341) do të përcaktonte "çfarë parashtrohet ose vendoset si urdhëruese", d.m.th. zakonet, përdorimet ose parimet e drejtësisë

hyjnore. Nga ana e saj, fjala *dikè* vjen nga *deiknumi*, që do të thotë “tregoj”, sipas P. Chantraine. Kështu, *dikè* mund të jetë një "tregues" i kërkesave të *themis*: një gjykim që "tregon" se kush është në të drejtë, duke pasur parasysh si është "pozicionuar". Etimiologjia na kujton shprehjen e dëgjuar rëndom: ‘vëzhgo ligjin’.

Ndëshkimi ose dënimet. Në kontekste të tjera, *dikè* lidhej me dënimin që pësonin ata që shkelnin rregullat e vendosura. Një person që uzurponte statusin e të tjerëve duke u mohuar atë që u takon (për shembull, jetën e tij, gruan, pasurinë), kjo nënkupton se po i kalon kufijtë e tij. Ai cënonte jo vetëm nderin (*timé*) të viktimës së vet, por edhe nderin (*timé*) e zotave, përfshirë Zeusin. Duke qenë se autori kishte çekuilibruar rendin e gjërave, *diké* ndërhyri duke kërkuar dëmshpërblim dhe për të rivendosur rendin. Ndëshkimi mund të marrë formën e dëmshpërblimit ose hakmarrjes dhe në të dy rastet, ai bënte të mundur riparimin e gabimit duke i kthyer secilit atë që ishte me të drejtën. Dënimi ishte i merituar, sepse keqbërësit, e shtyrë nga mendjemadhësia, duhej të ktheheshin në “masat e tyre të drejta”, brenda kufijve të tyre. *Diké* si ndëshkim mbronte kështu *diké* si zakon, një mënyrë të qeni ose të vepruari. Ndëshkimi erdhi nga një koncept fetar i ekuilibrit kozmik. Funkzioni i saj kryesor ishte të rivendoste rendin që strukturonte çështjet natyrore dhe njerëzore. Por kishte kufij. Për shembull, nëse autori i një fyerje i ofron viktimës një kompensim të përshtatshëm, ky e fundit duhej ta pranonte atë. Kompensimi u konceptua si një “riparim” i rendit. Ndëshkimi rivendoste harmoninë aty ku rendi ishte destabilizuar; ajo rikonstituo i çmimet që shkonin për secilin person. Por nëse viktima refuzonte dëmshpërblimin, atëherë ai dëmtote nderin e fajtorit, i cili atëherë mund të hakmerrej. Te vepra *Punët dhe ditët*, Hesiodi shkroi:

“Nëse një mik fillon të të ofendojë me fjalët e tij fyese ose me veprimin e tij, mos harro ta ndëshkosh dy herë; por nëse ai kthehet në miqësinë tuaj dhe dëshiron të të ofrojë kënaqësi, pranoje atë, sepse është e trishtueshme të shkosh nga një mik te tjetri.”

Dikè: politika. Në shekujt që pasuan, grekët integruan mësimet e Hesiodit. Nocioni "ligj" përcaktohet me fjalën *nomos*. Në varësi të kohës fjala ka pasur një sërë kuptimesh: ai mund të përcaktojë idenë e shpërndarjes së saktë në përputhje me natyrën e gjërave, zakonet e pashkruara dhe në përputhje me ligjet hyjnore. Ligjet e para të shkruara u vendosën në Athinë në fund të shekullit VII (p.e.s.). Më tepër përcaktoheshin me fjalën *thesmos*. Ka të ngjarë që vetëm pas reformave demokratike të Klistenit në vitin 508 (p.e.s.) termi *nomos* u zgjerua në ligjet e shkruara të dekretuara nga institucionet njerëzore. Nga shekulli V (p.e.s.), kjo fjalë është përdorur më me përparësi ndaj *thesmos*.

Në veprën e tij “Historia” Herodoti tregon se Demarati, një mbret spartan, i pohoi Kserksit se grekët edhe pse të lirë, nuk janë të lirë në çdo gjë:

“Ligji (*nomos*) është për ta një zot absolut; ata i frikësohen shumë më tepër sesa subjektet e tua kanë frikë nga ty. Ata u binden urdhërave të tij dhe urdhërat e tij, gjithmonë të njëjta, i ndalojnë ata të ikin, sado e madhe të jetë ushtria armike; i urdhëron ata të qëndrojnë gjithmonë të vendosur në postin e tyre dhe të fitojnë ose të vdesin.” (HERODOTE, 1963-1970, 7: 104)

Ideja mbi rendin normativ natyror, që ka përparësi ndaj ligjeve dhe drejtësisë njerëzore, mbeti e gjallë gjatë shekullit V (p.e.s.). Ajo mori formë të ndryshme gjatë historisë. Për disa mendimtarë, ligjet natyrore nënkuptonin domosdoshmërisht "ligjin e më të fortëve". Ishte e natyrshme dhe e drejtë që më të fortët të sundonin dhe të merrnin gjithçka që dëshironin, qoftë edhe me çmimin e devijimit nga ligjet njerëzore, siç e gjejmë në dialogun e Platonit, *Gorgias*. Por, ashtu si pushteti i Zeusit, autoriteti politik duhej t'i nënshtrohej ligjit dhe drejtësisë, edhe ushtrimi i tij duhej të legjitimohej nga një formë e pëlqimit qytetar. Prandaj nga shekulli VI (p.e.s.), aristokracia u zëvendësua gradualisht nga demokracia. Nga Soloni (rreth 640-558, p.e.s.) te Lisias (445-380, p.e.s.), këto ideale udhëhoqën retorikën politike në Athinën antike. Hesiodi përfaqëson kalimin prej botëkuptimit poetiko-mitik drejt botëkuptimit racional të filozofëve grekë. Meqenëse ekuilibri i botës varej nga respektimi i "rregullave" që e strukturuan atë, drejtësia konsistonte në përputhje me atë, të cilën përshkruanin, si "më e madhja nga të gjitha të mirat".

Koncepti i shtetit të të drejtës, i cili preferon rendin në vend të anarkisë, luftës dhe grindjeve të pandërprera, rrjedh nga parimi, që në thelb do të thotë “parësia e drejtësisë”. Mund të supozojmë se ky konceptim përbën vijën orientuese të koncepteve kryesore të parësisë së ligjit të avancuara në Perëndim që nga Platoni. Meqenëse kërkesa mund të jetë në konflikt me të tjerat, shteti i të drejtës kërkon një balancim të vlerave konkurruese në përputhje me drejtësinë, domethënë në përpjesëtim me atë që u takon të gjithëve “nga e drejta” sipas rendit të gjërave, ose “sipas natyrës së gjërave”. Për të treguar se ligjet dhe kushtetutat janë të vlefshme “në raportin që ato kanë me parimet që formojnë shpirtin e përgjithshëm, zakonet dhe mënyrat e një kombi” (MONTESQUIEU (1979: 459-460) dhe, si për të mbështetur këtë tezë, mbi lidhjen socialkulturore të ligjeve, të cilat krijojnë lirinë e vërtetë politike, Monteskjë citon Solonin kur e pyetën mbi ligjet që ai u kishte dhënë athinasve: “Unë, - u përgjigj ai, - u kam dhënë atyre më të mirat nga ato që ata mund të durojnë.”

Dëshirë që ‘drejtësia përbën gurin themeltar të shoqërisë civile’, siç shprehej Shën Agustini, gjendet që në agun e mendimit njerëzor, prandaj dishepulli i Monteskjës shkroi:

“Ligjet më të mençura kanë si qëllim natyror të zgjerojnë për të gjithë njerëzit avantazhet e ekzistencës dhe të luftojnë gjithçka që priret t’i përqëndrojë këto avantazhe në një numër të vogël dhe për të akumuluar kështu nga njëra anë fuqi dhe lumturi dhe në anën tjetër dobësi dhe mjerim.” (BECCARIA, 2010: 29)

BIBLIOGRAFI

BECCARIA, Cesare. (2010) *Des délits et des peines*, Le monde, Flammarion, Paris, f. 29.

GRANT, Michel & HAZEL, John. (1975): *Dictionnaire de la Mythologie*, Editions segers, Paris, ps; 166-167) Shënim. Hekate ishte perëndeshë ktonike (*e skëterrës*) që nuk njihej nga Homeri, por kishte një kult të rendësishëm në Beotie, atdheu i Hesiodit, që e bën atë vajzë të Coeos dhe të Phoebé, një Titanidë e cila jetoi edhe pas rënies së titanëve të tjerë... Hesiodi thotë se Zeusi e respektonte (emri i së cilës nënkupton “që e shtrin pushtetin e saj larg”) më shumë se hyjnitë e tjera dhe i akordoi fuqi mbi tokë, det dhe qiell.

GRANT, Michel & HAZEL, John. (1975): *Dictionnaire de la Mythologie*, Editions segers, Paris, Ps: 340-341) Shënim. Themis (Ligji, Rendi) është bijë e Uranit dhe Gajës, gruaja e dytë e Zeusit pas Métis, që i dha tri Ora dhe tri More. Burri i saj i vërtetë ishte titani Japet, prej të cilit lindi Prometeu, që trashëgoi pjesë të mençurisë së saj, dinte të ardhmen, sekretet, të cilat edhe Zeusi nuk i dinte. Dinte fatin i djalit të Tétis, që do të bëhej më i fuqishëm se babai. Prej kësaj mençurie Prometeu më vonë u lirua nga ndëshkimi i Zeusit. Duke zëvendësuar Gaja si zotërues i orakullit të Delfit, Themis i zbuloi Pyrrhas dhe Deukalionit mënyrën për të ripopulluar botën pas përmbytjes së madhe, njoftoi Atlasin se një ditë një djalë i Zeusit do vidhte pemët e arta të Hesperideve. Ishte kjo arsye që Atlasi refuzoi ta ndihmonte Perseun, kur ky ia kërkoi. Më vonë ajo ia kaloi orakullin e Delfit motrës së saj Phoebe (ose edhe Apollonit, kur perëndia u kthye nga Tempé, ku qe pastruar nga vdekja e Pitonit).

HERODOTE. (1963-1970) *Histoires*. 9 vols. / Ed. Ph. E. Legrand. Paris: Les Belles Lettres, II, p. 53.

HÉSIODE. (1981) *Théogonie*, Rivage poche/Petite Bibliothèque, Paris, p. 53.

Po aty, f. 55.

Po aty, f. 55.

Po aty, f. 157 Shënim. Ky skeptër tregon njëherësh një bastun të zakonshëm dhe një bastun të fjalës që e marrin në dorë për të folur në një asamble (Il. 1. 245; 2.185-6, 189, etc.), emblemë e fuqisë trashëguese që mbretërit e marrin nga perënditë (Il. 2. 100-108). Ky skeptër e bën Hesiodin të barabartë me mbretërit, gjë që e sugjeron dhe fundi i preludit (94-96). Dega e ullirit, që i kushtohet Apollonit lidhet me orakullin e tij; përmendja këtu tregon lidhjen, të treguar nga Hesiodi më pas (94) ndërmjet kësaj perëndie dhe Muzave. (Shënim. Po aty, f. 157).

Po aty, f. 61. Shënim. Car s’il y a des rois, des rois pleins de sagesse, c’est bien afin que, pour les gens à qui l’on cherche à nuire, en place publique, ils fassent à terme se retourner ces actes contre leurs auteurs, et cela sans peine, en se gagnant les coeurs par des mots sans rudesse.

HÉSIODE, *Théogonie*, vep. e cituar, f. 127.

HÉSIODE, *Théogonie*, vep. e cituar, f. 93.

HÉSIODE, *Théogonie*, vep. e cituar, f. 91-93.

HÉSIODE, *Théogonie*, vep. e cituar, f. 93, f. 133, f. 135.

HÉSIODE, *Théogonie*, Vargjet 775-806, f. 131-135.

RAWLS, John. (2005) *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts London, England, p. 3. "Justice is the first virtue of social institutions, as truth is of system of thought".

HÉSIODE. (2017) *Les travaux et les Jours*, Publié par Ernest et Paul Fièvre, Août, traduction française de Thomas Gaisford a édité en 1814, f. 10, [httpas://theatre-clasique.fr](http://theatre-clasique.fr).

HÉSIODE, Po aty, f.10.

HÉSIODE, Po aty, f.10.

HÉSIODE, Po aty, f.11.

HÉSIODE, *Théogonie*, vep. e cituar, f. 61.

HERODOTE, *Historia*, 7 dhe 104.

MONTESQUIEU. (1979) *De l'esprit des lois*, V. I, Flamarian 1979, Paris, f. 459-460.

OVIDE. (2007) *Les Métamorphoses*, chêne, f. 8. [Trad. et notes de A.-M. Boxus et J. Poucet, Bruxelles]

PLATO. (2018) *Philèbe*. trad. Victor Cousin, vol. II, 28e-29a, 30c-30d.